

Лекція 10

ОСОБИСТІСНІ ФАКТОРИ ПРИЙНЯТТЯ РИЗИКУ (СХИЛЬНІСТЬ, НАПРАВЛЕНІСТЬ, ГОТОВНІСТЬ)

Проте досліджуючи ситуації ризику науковці приходять до висновку, що не всі суб'єкти мають однакове ставлення до ризику: хтось намагається його унеможливити, уникнути, подолати, а хтось взагалі прагне до ризику, за власним бажанням —наражається на ризик", власноруч створює ситуації ризику.

Науковці розділяють категорії —ризик" та —відношення до ризику". Останнє доцільно використовувати для загального опису, маючи на увазі ознаки, які характерні під час прийняття рішень та їх здійснення в ризикованих умовах, для визначення котрих використовуються поняття —усвідомлення ризику", —сприйняття ризику", —оцінка ризику", —прийняття ризику", —ризикованість", —схильність до ризику", —готовність до ризику".

В сучасній науковій психологічній літературі вищевказані поняття тісно пов'язані та подекуди не досить диференційовані один від одного. Спільним для цих категорій ризику є те, що у зміст кожного із них укладається власне розуміння людиною можливості якоїсь певної загрози для себе. Так, усвідомлення, сприйняття, прийняття ризику, базуючись на суб'єктивній оцінці та знанні об'єктивних умов, впливають на процес ухвалення рішення в ситуації невизначеності, на його ефективність, тобто на вибір суб'єктом лінії поведінки в умовах ризику, на послідувачі дії (чи бездіяльність) та оцінку результатів і наслідків своєї діяльності в ризикованих умовах.

На основі теоретичних й емпіричних досліджень встановлено, що люди неоднаково ставляться до ризику, точніше, як кажуть, мають неоднакову схильність до ризику. А. П. Альгін описуючи ставлення людей до ризику вказує на три типи:

- не схильні до ризику, тобто ті, які відкидають ризик, противники ризику (risk-averse);

- з нейтральним відношенням до ризику (risk-neutral);
- віддають перевагу ризику, любителі ризику (risk-taker).

Вказують на різні підходи до розуміння вродженої та набутої схильності до ризику:

- схильність до ризику – придбана якість, залежна від впливу факторів зовнішнього середовища; виступає атрибутом свідомості;
- схильність до ризику – вроджена властивість людини – атрибут підсвідомості;
- схильність до ризику – атрибут свідомості й підсвідомості одночасно – ставлення до ризику є однією з рис культури, що корениться в природженому світобаченні – інтегральна позиція.

Суттєвого значення під час досліджень ризикованості, схильності до ризику в психології надають вивченню психологічних корелятивів ризикованої поведінки. Досі актуальним є питання визначення схильності до ризику як особистісної риси. Так, ряд дослідників припускають існування індивідуальної схильності до діяльності з певним рівнем ризику. Відповідно до цього вони розрізняють людей за інтенсивністю такої схильності: від осіб, які уникають ризику до осіб, які до нього прагнуть.

А. П. Альгін, дещо не погоджуючись з усталеною в повсякденній свідомості думкою про те, що схильність до ризику – це, у визначальному плані, вроджена особистісна якість, обумовлена більш менш стабільними рисами (наприклад, темперамент, ступінь страху, сила волі, рішучість, відповідальність і т.д.), зазначає: не можна забувати про те, що вміння йти на ризик формується також і багатьма соціально-психологічними і соціальними факторами, що впливають на людину”.

Він розуміє схильність до ризику як не тільки особистісну рису, оскільки вона неоднаково проявляється в одних і тих самих людей у різних умовах. Прояви такої схильності залежать від багатьох факторів середовища,

характеристик проблемної, ризикованої ситуації, структури соціальних систем, методу формування проблеми, типу прийнятого людиною рішення.

Проте згідно з іншою точкою зору, схильність до ризику є складовою деяких особистісних властивостей. Так, наприклад, Г. Айзенк включив його у своєму опитувальнику в фактор —імпульсивність”, М. Цукерман у —шкалу пошуку відчуттів”.

Розглядаючи особливості ставлення суб’єкта до ризику та його поведінки у ризиконебезпечних умовах важливо зупинитись на понятті —спрямованість”. Сучасні дослідники виокремлюють як основи спрямованості, часто різні за своєю природою психічні утворення: від розуміння спрямованості як особливої професійно важливої якості до ототожнення зі спрямованістю мотивів і ціннісних орієнтацій.

У разі схожості понять спрямованість й схильність, останнє має більш вузьке значення, а перше – узагальнене, ширше. Так, —спрямованість” співвідносно саме із особистісними потребами, тоді як поняття —схильність” – з будь-якими проявами активності індивіда, у тому числі які й не носять особистісного характеру.

По-перше, це співвідношення в структурі особистості потреб у самоствердженні й самореалізації (їх питома вага). Поняття результату для потреби у самореалізації більш наочно і матеріально, тоді як результат потреби у самоствердженні – це зміна положення й характеру зв’язків цього індивіда серед інших. По-друге, очевидно, що визначення змісту спрямованості особистості відноситься не до факту її наявності або відсутності, а до характеру відповідних до неї мотивів. Тому за характером домінуючих мотивів індивіда цілком можна судити про спрямованість його особистості.

Особистісна спрямованість – це зовсім не вид діяльності, а те, що у цій діяльності індивід вважає для себе найбільш значущим. Спрямованість особистості – це вектор, а у вектора не може бути компонентів. Тому судження про поведінковий, емоційний та когнітивний —компоненти” особистісної

спрямованості взагалі невірно: тут виявляють себе інтелект, домінуючі потреби, темперамент. Але все це не риси особистісної спрямованості, а риси психіки індивіда як такого. Поняття —професійна спрямованість особистості” некоректно, тому що професійна спрямованість може бути тільки в індивіда, а не в особистості. Для особистості важливий не вид діяльності, в тому числі професійної, а те, чим для неї ця діяльність є, яке її особистісне значення.

Повертаючись до питання про співвідношення спрямованості особистості й схильності, відзначимо, що поняття спрямованості особистості передбачає цілий спектр потреб (вторинних до базисних) і відповідних їм мотивів, а схильність завжди більш конкретна – це схильність до об’єкта до тих чи інших способів дій. Відповідно, спрямованість особистості – це поняття, що стосується особистості в цілому, а схильність – це одна з її конкретизацій, замкнута на об’єкт і спосіб заволодіння ним.

Досліджуючи діяльність в ризикованих, небезпечних умовах, окрім направленості та схильності до ризику, виділяють також і готовність до ризику. Готовність певним чином залежить від результату дій особи, вона може змінюватись, коли колишній вид діяльності не задовольняє. Оцінювання власних навичок та умінь за їх результативністю спонукає до їх удосконалення та професійного росту індивіда у межах наявної ієрархії потреб. Особа із високим рівнем психічного розвитку здатна оцінювати як всю сукупність своїх потреб і провідних мотивів, так і усвідомлювати більш конкретне: свою готовність або неготовність до певних дій.

Досліджуючи ризик у професійній діяльності В. Б. Моторин визначив, що —готовність до ризику” в структурі психологічної готовності працівників небезпечних і шкідливих професій займає досить визначене місце. У цьому випадку —готовність до ризику” як потенційна властивість базується на окремих особистісних, психофізіологічних і фізичних якостях. А отже вона не незмінна взагалі, а імовірна, хоча і досить прогностична. Тому психологічну готовність до ризику можна буде внести до списку професійно

важливих якостей для визначення під час проведення професійного психологічного відбору в кандидатів на посаду військовослужбовців НГУ.

В екстремальних умовах фахівці ризиконебезпечних професій залежно від своєї готовності до ризику поведуться по-різному. Одних об'єктивно існуюча небезпека може позбавити волі, змусити відмовитися від дій, інших же, навпаки, вона мобілізує, дає додатковий приплив сил.

Взагалі готовність в широкому використанні – це визначене відношення переваги до певного виду дій, результат вибору, ситуаційного або незалежного від ситуації. Але виділяють також і вимушену готовність, яку визначають установкою лише у загальному, а конкретно – факторами і результатами об'єктивації. Коли ціна успіху висока або плата за неуспіх невелика, суб'єкт, як правило, готовий ризикувати. Тому для того, щоб якимось прогнозувати наслідки діяльності працівника в екстремальних ситуаціях, важливим є визначення його надійності, ступеня готовності до ризику.

Доречно зауважити, що аналізуючи семантику терміну «готовність до ризику» можна указати, що на теперішній час вона досить варіативна. Неможливо окремо виділити загальноприйняте або узгоджене тлумачення цього поняття, його психологічний концептуальний та операційний зміст. Взагалі поняття «готовність до ризику» набуло поширення в роботах європейських учених у 1960-х рр. з розвитком певного наукового напрямку, який розглядає в цій якості головну передумову до виникнення нещасних випадків. Із подальшим поглибленням вивчення цього терміну почала виникати певна плутанина із такою категорією як «схильність до ризику».

Т. В. Корнілова зазначає: «в уявленнях про психологічну регуляцію прийняття рішень присутні поняття готовності до ризику і схильності до ризику, взаємовідносини яких не точно окреслені й включають також віднесеність до концептів ризикової поведінки і поведінкового прийняття ризику. Найважливішим проявом властивостей інтелектуально-особистісної регуляції прийняття рішень є готовність суб'єкта до рішень в умовах невизначеності, що припускає прийняття ризику».

Розглядаючи соціально-психологічну адаптацію молоді М. О. Кленова у своїх працях також припускається до деякої плутанини між поняттями схильність та готовність до ризику. Так, вона пише: —Вивчивши схильність до ризику з точки зору соціально-психологічної адаптації, можна відзначити, що такі компоненти структури адаптації, як адаптивність, прийняття себе, емоційний комфорт, прийняття інших, внутрішній контроль, є умовами для ухвалення рішення про ризик. Іншими словами, готовність до ризику залежить від рівня адаптації: чим він вищий, тим вище і схильність до ризику. <...> Чим більше людина адаптована в соціальному світі, чим комфортніше він відчуває себе в ньому, тим більше вона схильна до ризику. Готовність до ризику як психологічний стан проявляється при наявності емоційного комфорту”. Проте, не зважаючи на нерозрізненість понять, ми не можемо зменшувати значимість результатів її дослідження та безперечно погодимось з тим, що позитивний емоційний стан суб’єкта впливає на його рішення ризикувати, а також, що впевненість в собі, в правильності прийнятих рішень також відбивається на готовності людини до ризику.

Все ж таки останні дослідження —готовності до ризику” та —схильності до ризику” доводять, що ці поняття дещо диференціюються. Так, наприклад, указується, що готовність до ризику оцінюється як надситуативна, зовнішня щодо самого акту ризику мотивація, що обумовлює прийняття рішення про ризик, та, у загальному розумінні, як здатність до прийняття виважених адекватних рішень та дій із опорою на власний потенціал в умовах невизначеності та ймовірних небезпек, відповідальність за їх результати та наслідки. Схильність до ризику, в свою чергу, супроводжується ситуативною внутрішньою мотивацією й відзначається недостатньою виваженістю та у більшості випадків імпульсивністю рішень, відсутністю відповідальності за дії та наслідки ризику.

Схильність до ризику як пошук сильних відчуттів і обдумана, і раціонально прорахована готовність до ризику – принципово різні явища, що ховаються за однією лінгвістичної одиницею. Про —готовність до ризику” і

—схильність до ризику” як особистісні фактори регуляції поведінки в ситуаціях ризику прийнято говорити, спираючись в основному у психодіагностичну парадигму, в рамках якої названі властивості виступають в статусі внутрішніх – суб’єктних – умов, які можуть бути зрозумілі як індивідуальні особливості, особистісні диспозиції, а також як особливі вимірювальні шкали типу особистісних конструктів або індивідуальних категоризацій.

Психологічна готовність до ризику здійснює регулятивну роль, в цьому випадку беруть до уваги минулий досвід особистості, що втілюється у вмінні покладатися на себе, урахуванні результативності своїх колишніх ризикованих дій, а також в усвідомленості своєї здатності до адекватної інтелектуальної оцінки ризикованої ситуації та оцінки свого самоконтролю. Згідно із концепцією Г. М. Солнцевої та Т. В. Корнілової, готовність до ризику визначається як власне готовність усвідомлено контролювати можливість зміни ситуації за допомогою реалізації своїх рішень, ставити цілі, що дозволяють перевіряти власні можливості й розширювати їх, виходити за рамки обмежень, накладених наявною ситуацією.

В свою чергу L. Schmidt (Л. Шмідт) виділив три складові готовності до ризику:

- психічну готовність до ризику, пов’язану із готовністю до загрози своєї тілесної недоторканності;
- соціальну готовність, пов’язану із готовністю діяти незвичним чином, не звертати уваги на штампи або схвалення інших;
- фінансову готовність, пов’язану із готовністю до наслідків із ризиками, які не можна підрахувати, або із безтурботністю в поводженні з грошима.

Так, готовність до ризику визначається суб’єктивною оцінкою ситуації й власною позицією суб’єкта відносно до дійсності. В цьому разі зміна сприйняття обумовлює динаміку готовності до ризику, а це, у свою чергу, визначає можливості суб’єкта під час організації власної діяльності в умовах небезпеки.

В рамках поставленої нами проблеми, а саме визначення психологічної готовності до ризику, розглянемо якими складовими наповнюють її структуру.

Н. Heim (Х. Гейм), М. А. Котик, А. В. Безродний та інші, аналізуючи термін —готовність до ризику” та весь пов’язаний із ним підхід, дотримуються точки зору, що хоча така готовність й породжується ситуацією, але базується вона все ж таки в основному на особистісних якостях працівника. Х. Гейм виділяє в цьому разі низку індивідуальних якостей, від яких залежить така готовність: потреби, актуальності, мотиви, домінантність, ригідність, егоцентризм, легковажність, несумлінність, боязкість та ін. Більшість названих ним якостей є відносно стійкими і раніше розцінювалися як показники схильності до нещасних випадків.

Так, звичайно ж, шанси людини на успіх або уникнення небезпеки можуть розглядатися в зв’язку із можливостями контролювати розвиток ситуації, коригувати свою поведінку в ній, запобігати негативним наслідкам зробленого вибору і т.д. Проте поведінка людини у небезпечній ситуації залежить не тільки від її об’єктивних характеристик (умов ситуації), а й від того, наскільки адекватно ці умови відбиваються в його свідомості. Ступінь адекватності відображення людиною небезпечних ризикованих ситуацій значною мірою залежить від його індивідуальних якостей. Вплив особистісних якостей особливо сильно відбивається на здійсненні подібного вибору в умовах ризику під час екстремальних ситуацій.

Скоріше за все —готовність до ризику” обумовлюється особистісними якостями не прямо, а опосередковано, тобто через більш інтегральні якості. Так, суб’єкту необхідно співвіднести власні можливості зі ступенем ризику самої ситуації, до того ж оцінити можливу ціну успіху наслідків своїх дій і ймовірного негативного впливу в цьому разі на своє здоров’я та благополуччя. В такому випадку йому необхідно мати, по-перше, адекватний рівень домагань й самооцінки, по-друге, достатній досвід, відповідальність та відповідну мотивацію до діяльності, окрім цього здатність до адекватного реагування та пристосовування в екстремальній ситуації.

Найбільш часто психологічна готовність до ризику співвідноситься з мотивом прагнення до успіху і мотивом уникнення невдач. Так, у сучасних наукових психологічних дослідженнях було визначено, що чим вище прагнення до успіху (досягнення мети), тим нижче готовність до ризику.

В свою чергу М. А. Котик та І. В. Арендачук указують, якщо людина сильно орієнтована на успіх і має високу готовність до ризику, то вона рідше потрапляє в нещасні випадки, ніж та, яка має високу готовність до ризику, але не має високої мотивації до уникнення невдач. І, навпаки, коли у людини є висока мотивація до уникнення невдач (захист), то це перешкоджає настрою на успіх, а отже – досягненню мети. Мотивація досягнення успіху як тенденція спрямованості діяльності індивіда взаємопов'язана із безліччю психологічних характеристик особистості таких як: самооцінка, активність, життєва стратегія, рівень домагань, ціннісна орієнтація, вольова регуляція, процеси цілеспрямовання. Спроби вивчити механізми регуляції поведінки і базові для людини мотиви часто призводять до необхідності аналізу цінностей особистості.

Також розглядався взаємозв'язок психологічної готовності до ризику із локусом контролю. Виявлено, що особи із внутрішнім локусом контролю більш конструктивно діють в ситуаціях, коли руйнуються їх первинні наміри і наявний певний ризик.

Однією з найбільш вивчених особистісних характеристик, пов'язаних із готовністю до ризику, є пошук сильних відчуттів або прагнення до нових відчуттів, що відображає індивідуальне ставлення до буденності та нудьги, а також до авантюризму в різних сферах життя.

Вказують також на таку індивідуальну властивість, пов'язану із ризикованою поведінкою, як переконання щодо свого майбутнього. У побутовому розумінні ці переконання розділяються на оптимістичні й песимістичні. Дані деяких досліджень показують, що люди із позитивними поглядами на власне майбутнє вживають більше заходів, спрямованих на забезпечення безпеки, уникнення загрозливих, ризикованих ситуацій, ніж

особи, в думках яких переважає негативізм стосовно свого майбутнього, невіра у власні сили досягнення успіху тощо.

До психологічних корелятивів психологічної готовності до ризику також належать такі якості особистості як імпульсивність, збудливість, агресивність, схильність до домінування, самоствердження. Позитивна кореляція виявилася з такими властивостями: стать (чоловіки більш ризиковані, ніж жінки), мотиваційні установки на досягнення успіху і низький самоконтроль. Негативні зв'язки були виявлені з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, совісністю, навіюваністю. Також виявлено взаємозв'язок психологічної готовності до ризику із гнучкістю мислення. Люди із більш вираженим творчим потенціалом уміють по-новому поглянути на проблемну ситуацію; а нове завжди передбачає певний ризик.

Деякі дослідники указують на те, що однією з найважливіших індивідуальних рис людини, що певним чином впливає на поведінку суб'єкта під час вибору альтернатив в умовах ризику є рівень домагань.

Т. В. Корніловою був виявлений зв'язок готовності до ризику із такими особистісними якостями як соціальна сміливість, рішучість, емоційна стійкість, врівноваженість, безпечність, завзятість, тяга до сильних відчуттів, сенситивність, відкритість та легкість в спілкуванні, совісність, непоступливість, самоствердження, висока інтеграція почуття —Я", натхнення та ін.

Окрім зазначених вище особистісних рис під час вибору ризикованих рішень важливого значення, як указує О. В. Вдовіченко, мають такі властивості особистості як оригінальність мислення, гнучкість розуму, рівень тривожності, самостійність, екстравертність чи інтровертність, егоїзм чи альтруїзм та ін.

Т. В. Грязнова більше підкреслює на те, що готовність до ризику взаємопов'язана із такими особистісними рисами людини, які характеризують комунікативну (товариськість, схильність до домінування), емоційно-вольову сфери (впевненість в собі, незворушність, радість), інтелект.

Окрім цього, вона вказує, що основними механізмами готовності до соціального ризику в професійній діяльності керівників на прикладі керівників вищої ланки залізничного транспорту є механізм ідентифікації, локус контролю та соціальна сміливість. Так, згідно з її дослідженням, функцією механізму ідентифікації є синхронізація особистості з його соціальною роллю й забезпечення його готовності до ризику. Тобто, якщо наявні особистісні якості людини відповідають —ідеальному” образу фахівця, то тим вище буде рівень готовності до ризику в такого спеціаліста. У свою чергу, середній рівень інтернальності в фахівців із вираженою готовністю до ризику проявляється як відповідальність і в ситуаціях ризику спрямований на вирішення завдань, тоді як у керівників зі стратегією уникнення ризику детермінують прояви нонконформізму і зниження мотивації до досягнення мети, успіху. Соціальна сміливість є інтегральним механізмом готовності до ризику і включає в себе: соціальний інтелект, упевненість в собі, здатність ризикувати, і в ситуаціях ризику проявляється в активізації соціальної взаємодії, прогностичності аналізу ситуації й підвищенні одночасно мотивації до досягнення успіху та мотивації уникнення невдач.

Варто підкреслити, що Т. В. Грязнова, власне, у своїх працях наводить результати дослідження готовності до соціального ризику. Особливість же професійного ризику (як у випадку професійної діяльності військовослужбовців НГУ) порівняно із соціальним полягає в тому, що він виступає в формі можливої небезпеки, тобто, здійснюючи ту чи іншу професійну діяльність, фахівець постійно перебуває в ситуації —неминучого” ризику для здоров’я чи життя. Не дивлячись на цю відмінність між —готовністю до ризику в професійній діяльності” та —готовністю до соціального ризику в професійній діяльності”, для нашого дослідження висновки Т. В. Грязнової є досить важливими.

Є. Р. Хабібулін досліджуючи психологічну готовність до ризику вказує на такі основні особливості:

– готовність до ризику являє собою особистісну якість, оптимальний рівень розвитку якої зумовлює вміння ефективно діяти у ситуаціях невизначеності;

– оптимальний рівень готовності до ризику є результатом стратегії професійного розвитку фахівця, яка передбачає самоудосконалення, тоді як альтернативна стратегія адаптивної поведінки створює порушення балансу в бік зниження або підвищення рівня готовності до ризику;

– ефективність діяльності особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику статистично значимо вище, ніж у осіб із високим або низьким показниками готовності до ризику.

В цьому разі він указує, що —у структурі особистості з оптимальним рівнем готовності до ризику представлені такі особистісні характеристики, як високий рівень комунікативної компетентності, активність, незалежність, вміння відстоювати свої інтереси, відповідальність за прийняті та реалізовані рішення, спонтанність дій, а також прояв гнучкості поведінки. Також була виявлена тенденція до взаємозв'язку психологічної готовності до ризику з такими характеристиками, як самоповага, самоінтерес, саморозуміння”.

В свою чергу, Л. М. Абсалямова вказує, що готовність до ризику розуміється як —психологічна властивість, що обумовлює стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією. Цей стан визначає розгортання певної програми, якій відповідає сформоване вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози”. Вчена вказує, що є необхідність визначення готовності до ризику —на континуумі між полюсами «прийнятна, помірна, раціональна готовність» – «неприйнятна, ірраціональна схильність». Складовими, що входять до соціально-нормативного ставлення до ризику, є соціальна відповідальність, здатність до довільних продуктивних дій, надситуативна мотивація”.

Також у своїх працях Л. М. Абсалямова наводить структуру готовності до ризику, вказуючи на такі компоненти: мотиваційно-особистісний,

когнітивний, емоційний та регулятивний. Шляхом теоретичного моделювання для кожного із структурних компонентів дослідницею визначено, що:

- для мотиваційно-особистісного блоку характерні такі параметри: впевненість в собі, прийняття ризику, потреба у гострих відчуттях;

- для когнітивного – рефлексивність, структурно-комунікативне розпізнання, полнезалежність;

- для емоційного компонента – загальна емоційність, толерантність до невизначеності, загальна тривожність;

- для регулятивного компонента – загальна адаптивність, саморегуляція, контроль.

В цьому разі шляхом побудови кореляційних плеяд було виявлено, що найбільший внесок у готовність до ризику складає емоційний компонент.